

Κατὰ ταῦτα ἡ ἔννοια τῆς γενικῆς βουλήσεως δὲν εἶναι ποσοτική, ἀλλὰ ποιοτική· δὲν εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν βουλήσεων, ἀλλὰ τὸ ποιὸν αὐτῶν, τουτέστιν ἡ γενικότης τῶν «maximes» καὶ ἡ μὴ ἀντίφασις αὐτῶν πρὸς ἀλλήλας, ἅτινα συνιστῶσι τὴν γενικότητα τῆς βουλήσεως. Οὕτω μόνον πραγματοποιῶνται ἡ «παγκόσμιος τάξις» καὶ «κρατεῖται ὁ ἄνθρωπος εἰς τὴν τάξιν» (dans l'ordre).⁴⁶ Σημειωτέον ὅτι ἡ ἰδέα τῆς τάξεως, ἣτις ἔχει ὁμοιότητα πρὸς τὴν ἐντελέχειαν τοῦ Ἀριστοτέλους, ἔχει κεφαλαιώδη σημασίαν. Ὡς δ' ἀνωτέρω εἶδομεν, τὴν ἠθικὴν συνείδησιν ἐξομοιάζει ἐνίοτε ὁ Rousseau πρὸς καλλιλογικὸν συναίσθημα, ὅπερ συνδέεται πρὸς τὴν ἰδέαν τῆς παγκοσμίου τάξεως.⁴⁷

Τὴν ἠθικὴν, ἣ ὅπερ ταῦτό, τὴν νομικὴν τάξιν ἐν τῇ Πολιτεία κέκληται ἀκριβῶς νὰ πραγματοποιήσῃ ἡ γενικὴ βούλησις.

Ὅσον δὲ τελειότερον ἡ τάξις αὕτη πραγματοποιεῖται καὶ ὅσον ὀλιγώτερον παραβιάζεται, τόσον περισσότερον αὕτη πλησιάζει πρὸς τὸν φυσικὸν νόμον· τότε δὲ ἡ ὑποταγὴ αὕτη τοῦ ἀτόμου δὲν εἶναι ἐξάρτησις ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλ' ἀπὸ τῶν πραγμάτων (dépendance des choses), ὅπερ οὐδόλως θίγει τὴν ἐλευθερίαν.⁴⁸

⁴⁶ Βλ. Emile L. V, ἐνθ' ἀνωτ. τ. III σελ. 160 «Qu' est - ce donc que l' homme vertueux ? c' est celui qui sait vaincre ses affections ; car alors il suit sa raison, sa conscience ; il fait son devoir, il se tient dans l' ordre.» Πρβλ. L. IV ἐνθ' ἀνωτ. τ. II σελ. 160, Discours sur l' inégalité, ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 242. Lettre sur la vertu et le bonheur, ἐν Correspondances inédites de J. - J. Rousseau ὑπὸ Streckeisen - Moul-tou, Paris 1861, σελ. 138, 139. Manuscrit de Genève, ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 247. «quand ses sentiments et ses idées pourraient s' élever jusqu' à l' amour de l' ordre et aux notions sublimes de la vertu.»

⁴⁷ Βλ. J. - J. Rousseau, Julie ou la nouvelle Héloïse, première partie, lettre XVIII «De la considération de l' ordre je tire la beauté de la vertu, et sa bonté de l' utilité commune... Enfin, que le caractère et l' amour du beau soient empreints par la nature au fond de mon âme, J' aurai ma règle aussi longtemps qu' il ne seront point défigurés.»

⁴⁸ Βλ. Emile, L. II ἐνθ' ἀνωτ. τ. I, σελ. 75 «Si les lois des na-

Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε λεχθέντων καθίσταται προφανές, ὅτι τὸ ὑποκείμενον τῆς γενικῆς βουλήσεως, ὅπως καὶ τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως, εἶναι τὸ ἄτομον, οὐχὶ δὲ συλλογικόν τι πρόσωπον, κείμενον ἔξω καὶ ὑπεράνω αὐτοῦ· τὸ ἄτομον ὅμως, οὐχὶ ἐν τῇ ἐκάστοτε ἐμπειρικῇ αὐτοῦ καταστάσει, ὅτε εἶναι δυνατόν ἢ βούλησις αὐτοῦ νὰ καθορίζηται ἐν δεδομένη στιγμή ὑπὸ πάθους ἢ ιδιοτελείας, τοῦτέστιν ὑπὸ «maximes» οὐχὶ γενικῶν καὶ κατ' ἀκολουθίαν δυναμένων ν' ἀντιφάσκωσι πρὸς ἄλληλα, ἀλλὰ τοῦ ἀτόμου ἐν τῇ πληρότητι αὐτοῦ, τοῦ προσώπου ἀπηλλαγμένου τῶν παθῶν καὶ τοῦ συμβεβηκότος (contingence) καὶ δυναμένου νὰ εἰσέλθῃ ἐν ἑαυτῷ καὶ νὰ ἀκούσῃ τὴν φωνὴν τῆς συνειδήσεως ἢ, ὡς θὰ ἔλεγεν ὁ Ἀριστοτέλης, τὸν «ἄνευ ὀρέξεως νοῦν», ὅστις «νόμος ἐστίν». ⁴⁹

Ὁ ἐν τινι στιγμή καθορισμὸς τοῦ ἀτόμου ὑπὸ τῆς ἰδιωτικῆς αὐτοῦ βουλήσεως (volonté particulière) δὲν αἴρει τὴν γενικὴν βούλησιν, ἀλλ' ἀπλῶς δύναται προσκαίρως νὰ ἐπισκοτίσῃ ταύτην, ἥτις, οὐχ ἥτιον παραμένει ἐν τῷ βάθει τῆς ψυχῆς αὐτοῦ ἀναλλοίωτος καὶ ἀποτελεῖ τὴν μόνιμον (constante) ⁵⁰ βούλησιν πάντων τῶν μελῶν πολιτικῆς τινος κοινωνίας.

Ὅθεν τὸ ἄτομον, ὑποκείμενον τῆς γενικῆς βουλήσεως, ἐκφράζον ταύτην, γίνεται καὶ αὐτὸ νομοθέτης ὑπὸ τὴν ιδιότητα αὐτοῦ ὡς πολίτου· ὑπακοῦον δ' εἰς ταύτην καθίσταται ὑπήκοος (sujet) ἐλεύθερος, ἀφοῦ κατὰ βάθος δὲν ὑποτάσσεται εἰ μὴ «εἰς τὸν νόμον, ὃν ὁ ἴδιος ἐδημιούργησεν».

Οὕτω τὸ ἄτομον εἶναι συγχρόνως ὑπήκοος καὶ κυρίαρχος. Ἡ δὲ κυριαρχία δὲν εἶναι ἀπεριόριστος τις ἐξουσία, διότι καὶ αὕτη δὲν εἶναι εἰμὴ ἢ ἄσκησις τῆς γενικῆς βουλήσεως. Ὅθεν τὸ ἄτομον,

tions pouvaient avoir, comme celles de la nature, une inflexibilité... la dépendance des hommes redeviendrait alors celles des choses.»

⁴⁹ Ἀριστοτέλους, Πολιτικά Γ', 16.

⁵⁰ Βλ. Contrat social L. IV. L. II «S'ensuit - il de là que la volonté générale soit anéantie ou corrompue? Non: elle est toujours constante, inaltérable et pure.» L. IV, L. II «La volonté constante de tous les membres de l'état est la volonté générale.»

πραγματοποιούν τὴν γενικὴν βούλησιν, δηλαδὴ πράττον κατὰ τὰς ὑπαγορεύσεις τῆς γενικῆς θελήσεως, πράττει ἀκριβῶς ἐκεῖνο, ὅπερ καὶ ὁ κυρίαρχος διατυπῶν τὸν νόμον, ὅστις ἀκριβῶς ἀποτελεῖ «ἐκφρασιν τῆς «γενικῆς βουλήσεως.»

Οὕτως αἱ ἔννοιαι τοῦ πολίτου καὶ τοῦ κυρίαρχου συνταυτίζονται καὶ πραγματοποιεῖται τὸ τοῦ Ἀριστοτέλους «ἄρχειν καὶ ἄρχεσθαι.»⁵¹

Ἡ τῆς γενικῆς βουλήσεως μέθεξις, ἡ κοινωνία τῶν ἀτόμων, δημιουργεῖ ψυχικὸν σύνδεσμον, ἐπικοινωνίαν πολίτου καὶ κυρίαρχου, ἀλλὰ καὶ κοινωνίαν τῶν πολιτῶν πρὸς ἀλλήλους, ἓνα δεσμὸν ἀλληλεγγύης καὶ ἀδελφότητος.

Σημειωτέον ὅτι ἡ ἰδέα τῆς ἀλληλεγγύης εἶναι θεμελιώδης ἐν τῷ συστήματι τοῦ Rousseau.⁵²

Καὶ οὕτω τὸ Κράτος γίνεται μία ἀληθῆς κοινωνία, μία δημοκρατία ἐλευθέρων ἀνθρώπων, τῶν ἀγαθῶν καὶ ἑναρέτων πολιτῶν, τῶν ὁποίων ἡ γενικὴ βούλησις, γιγνομένη καθημερινὸν βίωμα τῶν πολιτῶν, καθίσταται ἡ πνοή, ἡ ζωογόνος δύναμις τῆς κοινωνιολογικῆς καὶ ἠθικῆς αὐτῆς πραγματικότητος.

Ἡ δημοκρατία ὁμως αὕτη δὲν εὐρίσκεται ἔξω ἡμῶν, δὲν ἀποτελεῖ τι ξένον πρὸς ἡμᾶς, δὲν κεῖται ἐν τοῖς οὐρανοῖς καὶ δὲν ἀποτελεῖ ἰδέαν τινὰ ὑπερβατικὴν καὶ (transcendante), ἀλλὰ εἶναι ἐγκόσμιος (immanente), εὐρίσκεται ἐν ἡμῖν in interiore hominae, ἐφ' ὅσον ἀποτελεῖ ἀντικείμενον καὶ αἶτημα τῆς ἰδίας ἡμῶν συνειδήσεως.

Ἐὰν δὲ ὑποθέσωμεν πολιτικὴν κοινωνίαν, ἐνθα πράγματι ἡ γενικὴ βούλησις ἐμπνέει πάντας τοὺς πολίτας, τότε ἡ γενικὴ βούλησις γίγνεται καὶ βούλησις πάντων, αἱ δύο αὗται ἔννοιαι συμπιπτουσι καὶ συνταυτίζονται, ὁπότε ἡ ἀντινομία μεταξὺ Κράτους καὶ ἀτόμου, ἣτις ἐθεωρεῖτο ἀκατάλυτος, διαλύεται εἰς μίαν διαλεκτικὴν σύνθεσιν, ἐν ἣ Κράτος καὶ ἄτομα ἐνοῦνται καὶ τρόπον τινὰ

⁵¹ Βλ. Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, Γ', 13.

⁵² Βλ. Manuscrit de Genève, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 253. Précace Narcisse, ἐνθ' ἄνωτ. τ. III σελίς 192 κ. ἐπ.

συνταυτίζονται ὑπὸ τὸ κράτος τῆς γενικῆς βουλήσεως καὶ δὲν ἀποτελοῦσιν εἰ μὴ δύο ὄψεις μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς πραγματικότητος. Ἐν τοῖς πράγμασιν ὅμως οὐχὶ πάντα τὰ ἄτομα ἐκφράζουσι πάντοτε τὴν γενικὴν βούλησιν καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἢ τελεία πολιτεία θὰ παρέμενεν ἀπλοῦν καὶ δὴ καὶ λίαν ἀπομεμακρυσμένον ἰδεῶδες ἄνευ τῆς ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς διαπαιδαγωγήσεως. Τοῦτο ἀκριβῶς ἐπιδιώκει ὁ Rousseau ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον «Emile ou de l' éducation», ὅπερ εἶναι μὲν ἔργον γενικῆς παιδαγωγικῆς, ἀλλὰ κυρίως ἀποτελεῖ σύγγραμμα ἀγωγῆς τοῦ πολίτου. Ἡ ἰδανικὴ πολιτεία θὰ πραγματοποιηθῆ, ὅταν ἅπαντες οἱ πολῖται διαπαιδαγωγηθῶσι καὶ γίνωσιν ὡς ὁ Αἰμίλιος.

Ὡς ἐκ τούτου ὁ Rousseau θέτει ὡς κύριον σκοπὸν τοῦ Κράτους τὴν ἠθικὴν καὶ πολιτικὴν διαπαιδαγώγησιν τῶν πολιτῶν. Ταύτην δὲ τὴν σημασίαν εἶχε παρ' αὐτῷ ἡ φράσις, «τὸ πᾶν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τῆς πολιτικῆς» (tout dépend de la politique).⁵³ Δὲν σημαίνει τοῦτο, ὡς ὑπὸ τινων ἐνομίσθη, ὅτι ὁ Rousseau καταλήγει εἰς τὸ νὰ ὑποβάλλῃ τὰ πάντα εἰς τὴν πολιτικὴν—ἐνῶ ἡμεῖς ἀνωτέρω ὑπεστηρίξαμεν τουναντίον, ὅτι τὴν πολιτικὴν ὑποβάλλει οὗτος εἰς τὴν ἠθικὴν—ἀλλὰ σημαίνει τοῦτο ἀκριβῶς, ὅτι τὸ πᾶν ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς πολιτικῆς ὡς μέσου ἐπιτηδείου διὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆς ἠθικῆς, ἣτις ἀποτελεῖ τὸν τελικὸν σκοπὸν τοῦ Κράτους, δηλονότι τὴν πραγματοποίησιν τῆς ἀρετῆς.

Πάντα τὰ μέχρι τοῦδε λεχθέντα ἐπιτρέπουσι νὰ κατανοήσῃ τις τὴν ἔννοιαν τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου. Τοῦτο δὲν εἶναι συμφωνία τις τῶν μελῶν πολιτικῆς τινὸς κοινωνίας πρὸς ἄλληλα, ἀλλὰ ἐν εἶδος ἰδεώδους αὐτοσυμβάσεως *suí generis* τοῦ ἀτόμου μεθ' ἑαυτοῦ, τοῦ ἀτόμου ὡς ἐμπειρικοῦ ὄντος μεθ' ἑαυτοῦ ὡς ἠθικοῦ ὄντος· συμβάσεως, δηλονότι, δι' ἧς τὸ ἄτομον ὑπόσχεται ἑαυτῷ, τουτέστι λαμβάνει τὴν ἀπόφασιν νὰ πράττῃ κατὰ τὰ παραγγέλματα τῆς γενικῆς βουλήσεως, δηλαδή ὡς ἠθικὸν ὄν, ἐλεύθερον νὰ πο-

⁵³ Βλ. Confessions, L. IX, Oeuvres, ἐνθ' ἄνωτ. τ. I σελίς 211 «J' avais vu que tout tenait radicalement de la politique.»

λιτεύηται ὡς ἐνάρετος πολίτης. Εἶναι, θὰ ἠδύνατο νὰ εἶπη τις, οἶονεὶ «λουτρὸν παλιγγενεσίας καὶ ἀνακαινώσεως», δι' οὗ τὸ ἄτομον ἀποτάσσει τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον, ἵνα ἐνδυθῆ τὸν νέον καὶ ἐνάρετον· εἶναι ὁ ὄρκος «*la foi jurée*»⁵⁴, δι' οὗ ὁ ἄνθρωπος δεσμεύεται, ὅπως ἀκολουθήσῃ τὴν γενικὴν θέλησιν, εἰσερχόμενος εἰς τὴν πολιτικὴν κοινωνίαν. Πράγματι δ' ὁ Rousseau ἐν τῷ σχεδίῳ Συντάγματος αὐτοῦ διὰ τὴν Κορσικὴν καταξιοῖ δι' ὄρκου τὰς ὑποχρεώσεις καὶ τὰ δικαιώματα τῶν πολιτῶν.⁵⁵

Ὅτι δὲ ἡ σύμβασις δὲν ἀποτελεῖ ἀπαραίτητον στοιχεῖον ἐν τῷ πολιτικῷ συστήματι τοῦ Rousseau, ἀποδεικνύει καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ἐν τῷ ἀρθρῷ αὐτοῦ «*De l' économie politique*», ἐνθα ἀναλύεται καὶ ἡ ἔννοια τῆς γενικῆς βουλήσεως, οὐδεμίαν οὕτως ποιεῖται μνείαν περὶ κοινωνικοῦ τινος συμβολαίου.

Ἐν δὲ τῷ «*Contrat social*», ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἡ συμβατικὴ ἀρχὴ οὐδόλως ἱκανοποιεῖ αὐτόν, ἠναγκάσθη ἐν τέλει τοῦ ἔργου τούτου νὰ προσθέσῃ τὸ περὶ «πολιτικῆς θρησκείας» (*religion civile*) κεφάλαιον, ὅπερ ἀπετέλεσε τὸ ἐπιστέγασμα τοῦ ὅλου ἔργου, τουτέστι θρησκείας, ἣτις νὰ ἐπιβάλλῃ καὶ μετ' ἐξαναγκασμοῦ τὴν πίστιν εἰς ὠρισμένας πολιτικῆς φύσεως ἀρχάς, ἐν αἷς περιλαμβάνεται καὶ ἡ τοῦ σεβασμοῦ τῶν συμβάσεων.

Ἡ μέχρι τοῦδε γενομένη ἀνάλυσις τῆς «γενικῆς βουλήσεως» ἤγαγεν εἰς ἔννοιάν τινα γενικωτάτην καὶ ἀφηρημένην, ἣτις συνιστᾷ τὴν μορφήν τῆς βουλήσεως, χωρὶς νὰ καθορίζη οὐσιαστικόν τι περιεχόμενον αὐτῆς, ὅπερ οὐχ ἦτον εἶναι ἀναγκαῖον, ἵνα αὕτη τύχη πρακτικῆς ἐφαρμογῆς.

Ὁ Rousseau ὅμως δὲν εἶναι, ὡς τινες κατηγόρησαν αὐτόν, οὐτοπιστῆς καὶ ὄνειροπόλος· ἔχει λίαν ἀνεπτυγμένον τὸ αἴσθημα

⁵⁴ Βλ. G. Davy, *La foi Jurée. Étude sociologique du problème du contrat, la formation du lien contractuel*. Paris, 1922.

⁵⁵ Βλ. *Oeuvres et correspondances*, ἐνθ' ἄνωκ., σελ. 16. «*Toute la nation corse se réunira par un serment solennel en un seul corps politique...*» ἐνθα βλ. καὶ τὸ περιεχόμενον τοῦ ὄρκου.

τῆς πραγματικότητος ⁵⁶ καί, θεωρῶν «ἀνθρωπίνως τὰ πράγματα» (humainement les choses), προσπαθεῖ νὰ ἀνεύρη τρόπον, ὅπως αἱ σκέψεις καὶ αἱ θεωρίαι αὐτοῦ δυνηθῶσι νὰ τύχωσι πρακτικῆς ἐφαρμογῆς. Τούτου ἕνεκεν εἰσάγει οὗτος εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς «γενικῆς βουλήσεως» ψυχολογικὰ καὶ κοινωνιολογικὰ στοιχεῖα, συνδέει δὲ αὐτὴν μετὰ τῆς ἐννοίας τοῦ «γενικοῦ συμφέροντος» (intérêt général). ⁵⁷

Ὅθεν ἡ «γενικὴ βούλησις» ὀρίζεται ὡς ἡ ἀτομικὴ ἐκείνη βούλησις, ἣτις ἀφορᾷ εἰς τὸ γενικὸν συμφέρον, ἢ, ἄλλως, ἔχει ὡς ἀντικείμενον τὸ γενικὸν συμφέρον. ⁵⁸

Κατὰ ταῦτα τὸ παράγγελμα τῆς γενικῆς βουλήσεως, ὅπερ ἐπιβάλλει εἰς τὸ ἄτομον τὸ καθῆκον, ὅπως πράττη κατὰ γενικὰς ἀρχὰς (maximes), μετατρέπεται εἰς πλέον συγκεκριμένον παράγγελμα, ὅπερ θὰ ἠδύνατο νὰ διατυπωθῆ ὡς ἀκολουθῶς : «Πράττε συμφῶνως τῷ γενικῷ συμφέροντι».

Τοῦτο ἔδωσε λαβὴν, ὅπως θεωρηθῆ ὁ Rousseau ὡς ὀπαδὸς τοῦ ὠφελιμισμού «utilitarismus». Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι ἀκριβές, διότι δὲν λαμβάνει οὗτος τὸ γενικὸν συμφέρον ὑπὸ τὴν ὑλικὴν αὐτοῦ ἔννοιαν ἢ ὡς τὸ πρὸς τὸν ἐγωῖσμόν «amour propre» συνδεδεμένον ἰδιοτελὲς συμφέρον ἐκάστου. Τὰ ἰδιοτελῆ συμφέροντα, λέγει,

⁵⁶ Περὶ τούτου πείθει καὶ ἡ ἀνάγνωσις τοῦ «Projet de Constitution pour la Corse» εἰς Œuvres et correspondances δημοσιευθέντα ὑπὸ Streck-eisen · Moulton, Paris 1861, σελ. 59 κ. ἐπ. καὶ τῶν «Considérations sur le gouvernement de Pologne» ἐν Œuvres complètes, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 700 κ. ἐπ.

⁵⁷ Βλ. Contrat social, L. I, Ch. VII, L. II, Ch. I καὶ III.

⁵⁸ Ἀνάλογόν τι βλέπομεν παρὰ τῷ Kant, ὅστις τὸ κατηγορικὸν πρόσταγμα, «Handle nur nach derjenigen Maxime, durch die du zugleich wollen kannst, dass sie ein allgemeines Gesetz werde», ἢ ἄλλως «Handle so, als ob die Maxime deiner Handlung durch deinen Willen zum allgemeinen Naturgesetze werden sollte» μετέτρεψεν εἰς πρακτικὸν πρόσταγμα «Handle so, dass du die Menschheit, sowohl in deiner Person eines jeden anderen, jederzeit zugleich als Zweck, niemals bloss als Mittel brauchst» Βλ. Im. Kant, Grundlegung zur Metaphysik der Sitten, 2. Abschnitt, 6η ἔκδ. K. Vorländer, σελ. 44 καὶ 54.

συγκρουόμενα πρὸς ἄλληλα καὶ ἀλληλοεξουδετερούμενα, οὐδέποτε εἶναι δυνατὸν γὰ ἀγάγωσιν εἰς τὴν ἔνωσιν· ἡ δὲ κοινῶνικὴ συμβίωσις θὰ ἦτο ἀδύνατος, εἴαν δὲν ὑπῆρχε κοινόν τι στοιχεῖον, ὅπερ νὰ συνδέῃ πρὸς ἄλληλα τὰ συμφέροντα ταῦτα. ⁵⁹

Τοιοῦτον τι ἐνωτικὸν στοιχεῖον ἀποτελεῖ τὸ ἠθικὸν συμφέρον, ⁶⁰ οὗτινος ἡ ἰσχὺς εἶναι μεγίστη. Πράγματι, λέγει, τὸ ἄτομον, πρῶτον τὸ καθῆκον αὐτοῦ ἢ εὐγενικὴν τινα πράξιν, αἰσθάνεται πολὺ μεγαλυτέραν εὐχαρίστησιν ἐκείνης, ἢν αἰσθάνεται ἱκανοποιοῦν τὰς αἰσθήσεις καὶ τὸν ἐγωϊσμὸν αὐτοῦ.

Τὸ γενικὸν συμφέρον εἶναι τὸ κοινὸν ἀγαθόν (*bonum commune*) ἢ, ὅπερ ταῦτό, «ἡ καλῶς νοουμένη δημοσία ὠφελεια», ⁶¹ ἣτις συμπίπτει καὶ πρὸς «τὸ καλῶς νοούμενον συμφέρον πάντων». ⁶²

Ἄλλ' ὁ Rousseau βαίνει ἔτι περαιτέρω καί, ἵνα καταστήσῃ τὴν ἔννοιαν τοῦ γενικοῦ συμφέροντος πλέον συγκεκριμένην, συνδέει ταύτην πρὸς τὸ πατριωτικὸν αἰσθημα, ⁶³ πρὸς τὴν ἀγάπην πρὸς τὴν πατρίδα, ἣν συνδέει μετὰ τῆς ἀρετῆς. «Εἰς τὴν ἀγάπην πρὸς τὴν πατρίδα, ⁶⁴ λέγει, ὀφείλονται τὰ πλεῖστα τῶν θαυμάτων τῆς ἀρετῆς...

⁵⁹ Βλ. *Contrat social*, L. II, Ch. I.

⁶⁰ Βλ. *Emile*, L. IV, ἐνθ' ἄνωτ. τ. II, σελ. 150 κ. ἐπ. 153 κ. ἐπ.

⁶¹ Βλ. *Economie politique* ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 588.

⁶² Βλ. *Discours sur l'origine κ.λ.π.* ἐνθ' ἄνωτ. τ. I σελ. 529. *Manuscrit de Genève*, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 254. *Discours κ.λ.π.*, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 529.

⁶³ *Economie politique* ἐνθ' ἄνωτ. τ. I, σελ. 592 «l'amour de la patrie est le plus efficace; car, comme je l'ai déjà dit, tout homme est vertueux quand sa volonté particulière est conforme en tout à la volonté générale, et nous voulons volontiers ce que veulent les gens que nous aimons».

⁶⁴ Ἡ περὶ ἀγάπης πρὸς τὴν πατρίδα ἀντίληψις τοῦ Rousseau διατυπῶνται εἰς χειρόγραφον ἐπιστολὴν τοῦ D'Antraignes, ἣτις θεωρεῖται ὡς ἀντιγραφεῖσα ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ Rousseau. Βλ. A. Cobban, *Rousseau and the Modern State*, London, 1934 ἐν appendix IV, σελ. 284 «L'amour de la patrie est ce sentiment factice que conçoit un citoyen pour son pais, qui pour lui est une patrie parce qu'il y jouit de ses

ἂν θέλωμεν νὰ δημιουργήσωμεν ἑναρέτους⁶⁵ λαούς, ἃς διδάξωμεν αὐτοὺς τὴν ἀγάπην πρὸς τὴν πατρίδα». Κατὰ ταῦτα ἡ γενικὴ βούλησις ταυτίζεται πρὸς τὴν πατριωτικὴν συνείδησιν καὶ θέλησιν.

Τὸ γενικὸν συμφέρον συνδέει ὡσαύτως ὁ Rousseau πρὸς τὴν εὐτυχίαν τοῦ ἀνθρώπου· οὕτω δὲ παραμένει πιστὸς εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ θέσιν, καθ' ἣν ἀφειτηρία καὶ κίνητρον τῆς κοινωνικῆς τάξεως εἶναι ἡ φιλαυτία (amour de soi) ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἰδιοτέλειαν (amour propre).

Διὰ τὴν πληρεστέραν κατανόησιν τῆς ἐννοίας τῆς γενικῆς βουλήσεως λίαν χρήσιμος εἶναι ἡ ἀνεύρεσις καὶ μελέτη τῶν πνευματικῶν πηγῶν, ἐξ ὧν ὁ Rousseau ἠρύσθη σκέψεις διὰ τὴν διαμόρφωσιν τῆς περὶ «γενικῆς βουλήσεως» θεωρίας αὐτοῦ.

Θὰ ἀσχοληθῶμεν ἐνταῦθα περὶ τῶν πηγῶν ἐκείνων, ἃς θεωροῦμεν ὡς τὰς κυριωτάτας.

Ὁ Rousseau γράφει εἰς τὰς «Confesions» αὐτοῦ, ὅτι ἐμελέτησε τὸν Αὐγουστῖνον καὶ τὸν Malebranche, τῶν ὁποίων τὴν ἐπίδρασιν ἀναμφισβητήτως ὑπέστη. Πράγματι ἡ ἰδέα τῆς «vision en Dieu» τοῦ Malebranche, τὰ κηρύγματα τοῦ Αὐγουστίνου, περὶ ἀγάπης, ἣτις εἶναι ὁ ἀνώτατος κανὼν, ὅστις ἐπαρκεῖ, ἵνα ἀντικαταστήσῃ πᾶσαν νομοθεσίαν, ἀπηχοῦσιν εἰς τὰ ἔργα τοῦ Rousseau. Τὸ «Contrat social» ὑπενθυμίζει τὸ «De Civitate Dei».

Πρὸς τούτοις ὁ Rousseau γράφει, ὅτι ἐμελέτησε καὶ τὴν Ἀγίαν Γραφήν· φαίνεται δὲ ὅτι ταύτης, ὡς καὶ τῶν θρησκευτικῶν παραδόσεων, ἔχει ὑποστῆ ἄμεσον τὴν ἐπίδρασιν. Ἡ παραδεδομένη τριλογία τοῦ παραδείσου, ὅτε ὁ ἄνθρωπος ἦτο ἠνωμένος μετὰ τοῦ Θεοῦ, τῆς πτώσεως τοῦ ἀνθρώπου ἕνεκα τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήμα-

droits d'homme et de citoyen. Ce sentiment se compose d'amour pour sa patrie et de mepris pour tout ce qui lui est étranger. L'ambition, la gloire, son univers est l'enceinte de sa ville ou la frontière de son pais. C'est là qu'il veut vivre et mourir...» Πρβλ. Emile L. I, ἐνθ' ἄνωτ. τ. I, σελ. 15.

⁶⁵ Βλ. Economie polititique ἐνθ' ἄνωτ. τ. I, σελ. 592 κ. ἐπ.

τος, ὅπερ διέρρηξε τὴν μετὰ τοῦ Θεοῦ ἔνωσιν αὐτοῦ, καὶ τέλος τῆς λυτρώσεως διὰ τοῦ βαπτίσματος, ὅπερ ἀποκαθιστᾷ ἐκ νέου τὴν ἔνωσιν ταύτην, ἔχει ἐμπνεύσει τὴν τριλογία τοῦ Rousseau περὶ φυσικῆς καταστάσεως τοῦ ἀνθρώπου, διαφθορᾶς αὐτοῦ ἐν τῇ κοινωνικῇ ζωῇ καὶ λυτρώσεως αὐτοῦ διὰ τῆς εἰσόδου εἰς πολιτικὴν κοινωνίαν. Ἡ διαφορὰ ὅμως ἔγκειται ἐν τούτῳ, ὅτι ὁ Rousseau δὲν ἀποδίδει τὸ ἁμάρτημα εἰς τὸν ἄνθρωπον, ἀλλ' εἰς τὴν κοινωνικὴν διαφθοράν, ἣτις ἐπέφερον ἐπισκότισιν τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως· τὸν δὲ παράδεισον θέτει οὐχὶ εἰς τὴν πρώτην περίοδον τῆς φυσικῆς καταστάσεως, ἐνθα οἱ ἄνθρωποι ἔζων δίκην ἀνθρωποειδῶν, ἀλλ' εἰς τὸ πρῶτον στάδιον τῆς δευτέρας περιόδου τῆς φυσικῆς καταστάσεως, ἣτις ἦτο ἤδη κατάστασις κοινωνικὴ καὶ ἐνθα οἱ ἄνθρωποι ἔζων ἐν ἁρμονίᾳ βάσει τῶν παραγγελμάτων τῆς ἠθικῆς αὐτῶν συνειδήσεως, ἅτινα συνέπιπτον μετὰ τοῦ φυσικοῦ νόμου.⁶⁶ Τέλος τὸ Contrat social, ἐπέχει θέσιν βαπτίσματος, ὅπερ ἔρχεται, ἵνα ἀφυπνίσῃ τὴν ἠθικὴν συνείδησιν καὶ νὰ ἐπαναφέρῃ τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν φύσιν, τουτέστιν εἰς τὸ φυσικὸν Δίκαιον.

Ἐξ ἑτέρου τὸ θρησκευτικὸν δόγμα τοῦ Corpus mysticum,⁶⁷ ὅπερ ἐκηρύχθη ἰδίᾳ ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, ἐνέπνευσε τὴν ἀντίληψιν αὐτοῦ περὶ τῆς γενικῆς βουλήσεως. Κατὰ τὸ δόγμα τοῦτο, ὡς γνωστόν, διὰ τοῦ βαπτίσματος ὁ παλαιὸς ἁμαρτωλὸς ἄνθρωπος ἀπέθανε καὶ ἀνέστη ἐκ νέου ἐνδεδυμένος τὸν Χριστόν.⁶⁸ Οὕτως ἀποκατεστάθη ἐκ νέου ἡ διερρηγμένη κοινωνία μετὰ τοῦ Θεοῦ, ἡ ἔνωσις μετὰ τοῦ Χριστοῦ, ἡ μέθεξις Πνεύματος Ἁγίου. Καὶ ἡ κοινωνία αὕτη συντηρεῖται διὰ τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν Χρι-

⁶⁶ Βλ. ἄνωτ. σελ. 122 κ. ἐπ.

⁶⁷ Βλ. Chanoine P. Lorieu, Relation du personnel et du social dans le corps mystique du Christ, ἐν Semaines Sociales de France, 1937, σελ. 252 κ. ἐπ. T. H. Green, The Witness of God, London, 1883. W. Sanday, A critical and exegetical Commentary of the Epistle to the Romans, Edinburg 1900. A. Plain, Nature and End of the Sacrament of the Lord's - Supper, London MDcc XXXV.

⁶⁸ Ἀποστόλου Παύλου, Ἐπιστολὴ πρὸς Τίτον, Κεφ. Γ', β.

στόν. Ἄλλ' ἢ ἔνωσις αὕτη καὶ ἡ ἀγάπη δημιουργοῦσι μίαν πνευματικὴν ἐπικοινωνίαν, ἓνα δεσμὸν ἀγάπης, ἀδελφότητος καὶ ἀλληλεγγύης τῶν πιστῶν πρὸς ἀλλήλους· οὕτω δὲ δημιουργεῖται ἡ Ἐκκλησία, ὡς κοινωνία τῶν πιστῶν, ὡς «Corpus mysticum», οὗτινος κεφαλὴ εἶναι ὁ Χριστός. ⁶⁹

Οὕτω μόνον, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν πνευματικῆς κοινωνίας, τῆς μεθέξεως, δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν αἱ ἐν τῷ «Contrat social» ἐκφράσεις «*epoi commun à tous*» (ἐγὼ κοινὸν εἰς ὅλους), «*personne morale*» καὶ «*corps politique*», οὐχὶ δὲ ὑπὸ βιολογικὴν ἔννοιαν.

Κατὰ ταῦτα ἡ περὶ γενικῆς βουλήσεως θεωρία τοῦ Rousseau δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς εἶδος τι λαϊκεύσεως θεολογικῶν ἰδεῶν· δὲν εἶναι δὲ τὸ πρῶτον παράδειγμα μετατροπῆς θρησκευτικῶν δογμάτων εἰς νομικὰς καὶ πολιτικὰς ἰδέας. ⁷⁰

Σημειωτέον ὅτι ἡ περὶ Corpus mysticum δοξασία ἔσχεν ἐπίδρασιν κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους ⁷¹ ἐπὶ τῆς διαμορφώσεως τῶν μοναστηριακῶν ταγμάτων, ἅτινα ἐθεωροῦντο ὡς εἰδικὴ μορφή τῆς καθ' ὅλου ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας.

§ 5. Ἡ ἐπίδρασις τῆς περὶ «γενικῆς βουλήσεως» θεωρίας τοῦ Rousseau ἐπὶ τῶν μεταγενεστέρων συγγραφέων.

Μεγίστη ὑπῆρξεν ἡ ἐπίδρασις τῆς περὶ «κοινωνικοῦ συμβολαίου» καὶ εἰδικώτερον τῆς περὶ «γενικῆς βουλήσεως» θεωρίας τοῦ Rousseau ἐπὶ τῆς σκέψεως πλείστων μεταγενεστέρων αὐτοῦ συγ-

⁶⁹ Βλ. Πρὸς Κορινθίους Α'. Κεφ. ιβ', 12. Πρ. Κορ. Β'. Κεφ. η', 4, Θ', 13. Πρὸς Ρωμαίους ιβ', 4, 13, ζ', 6. Πρὸς Ἐφεσίους δ', 15, ε', 30. Πρὸς Κολοσσαεῖς, α', 18.

⁷⁰ Ἄνωτ. σελ. 16. Βλ. Carl Schmitt, Politische Theologie, 1922.

⁷¹ Βλ. O. Gierke, *Johannus Althusius und die Entwicklung der naturrechtlichen Staatstheorien*, Breslau, 1902, σελ. 122 κ. ἐπ. F. W. Maitland, *Selected Essays*, Cambridge, 1933, σελ. 72 κ. ἐπ., σελ. 104 κ. ἐπ. W. W. Lucas, *The Corporate Nature of English Sovereignty*, London, 1911.

γραφέων. Θὰ περιορισθῶμεν ἐνταῦθα νὰ ἀναφέρωμεν ἐκείνους, ὧν αἱ θεωρίαι ἔχουσι περισσότεραν μετὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Rousseau ἐκτεθείσης συγγένειαν καὶ δὴ ἐκείνους, οἵτινες ἔδωσαν ἰδίαν ἐρμηνείαν εἰς τὴν περὶ «γενικῆς βουλήσεως» θεωρίαν.

Τοῦτο θέλει βεβαίως βοηθήσει εἰς τὴν ἔτι πληροστέραν κατανόησιν τῆς ἐννοίας τῆς «γενικῆς βουλήσεως».

I. Ὁ Rousseau καὶ οἱ κοινωνιολόγοι. Ὁ Rousseau δικαίως ἐθεωρήθη ὡς ὁ πρόδρομος τῆς κοινωνιολογίας. Ὅθεν ἡ συστηματικὴ μελέτη τῆς σχέσεως τῆς ἐννοίας τῆς «γενικῆς βουλήσεως» πρὸς τὰς κοινωνιολογικὰς θεωρίας τῶν νεωτέρων συγγραφέων θὰ ἦτο ἐξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος¹ ἀλλὰ τοιαύτη τις μελέτη θὰ ἐξήρχετο τῶν ὁρίων τῆς παρούσης ἐργασίας. Ἐνεκα τούτου θὰ περιορισθῶμεν εἰς δύο μόνον συγγραφεῖς: τὸν E. Durkheim, ὅστις ἔχει γράψει καὶ εἰδικὴν μελέτην ἐπὶ τῶν θεωριῶν τοῦ Rousseau,² καὶ τὸν M. Hauρίου, ὅστις ὑπῆρξε καὶ διαπρεπὴς νομοδιδάσκαλος.

Ὁ E. Durkheim, ἐπικαλούμενος³ τὰ ἀνωτέρω⁴ μνημονευθέντα χωρία τοῦ Rousseau, ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλα συνηγοροῦσιν ὑπὲρ τῆς ὀργανικῆς θεωρίας καὶ ἄλλα ὑπὲρ τῆς ἀντιλήψεως τοῦ Κράτους ὡς ἔργου τέχνης,⁵ ἔχει τὴν γνώμην, ὅτι ὁ Rousseau συνδυάζει ἀμφοτέρας τὰς ἀντιλήψεις ταύτας, αἵτινες οὐδόλως ἀντιφάσκουσι πρὸς ἀλλήλας, ἀλλὰ συμβιβάζονται· «ἀκριβῶς δέ, λέγει, ἐπειδὴ εἶναι ἓνας ὀργανισμὸς, εἶναι ἡ κοινωνία ἔργον τέχνης». Πε-

¹ Βλ. ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου S. Fraga r a n e, *Contrattualismo e sociologia contemporanea*, Bologna, 1892.

² Βλ. E. Durkheim, *Le «contrat social» de Rousseau*, ἐν *Revue de Métaphysique et de Morale*, t. XXV, 1918, σελ. 1-23 καὶ 129-161, δημοσιευθὲν ἐν τεύχει μετὰ μελέτης περὶ τοῦ Montesquieu ὑπὸ τὸν τίτλον *Montesquieu et Rousseau, précurseurs de la sociologie*, Paris 1953, σελ. 144 κ. ἐπ.

³ E. Durkheim, *Montesquieu et Rousseau κλπ.* ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 136 κ. ἐπ.

⁴ Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 139.

⁵ Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 162 κ. ἐπ., 167.

ραιτέρω ὁ Durkheim ἐρμηνεύει τὴν «γενικὴν βούλησιν» ὡς «συλλογικὴν βούλησιν» (*volonté collective*)⁶ καὶ δὴ καὶ «βούλησιν τῆς ομάδος» (*volonté du groupe*).

Ἐρωτᾶται νῦν, μήπως πράγματι ὁ Rousseau ἐννοεῖ τὴν «γενικὴν βούλησιν» ὡς συλλογικὴν; καὶ ὑπὸ ποίαν ἔννοιαν πρέπει νὰ θεωρηθῇ αὕτη; Μήπως ἡ συλλογικὴ βούλησις σημαίνει βούλησιν τῆς ομάδος; Τὸ θέμα τοῦτο συνδέεται πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς διακρίσεως τῆς ψυχολογίας ἀπὸ τῆς κοινωνιολογίας. Εἰπὸν τινες, ὅτι ἡ ψυχολογία ἔχει ὡς ἀντικείμενον τὸ ἄτομον, ἐνῶ ἡ κοινωνιολογία τὰ κοινωνικὰ φαινόμενα, τὰς ομάδας. Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι ἀκριβές, διότι καὶ ἡ ψυχολογία λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τὸ γεγονός, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὄν κοινωνικὸν καὶ μετέχει ἐνὸς περιβάλλοντος (*milieu*) κοινωνικοῦ, οὗτινος τὴν ἐπίδρασιν ὑφίσταται. Καὶ οἱ ψυχολόγοι παραδέχονται, ὅτι ὁ ἄνθρωπος σκέπτεται καὶ πράττει ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν παραστάσεων, ἃς ὁ Durkheim ὀνομάζει συλλογικὰς (*représentations collectives*),⁷ ἀλλὰ δὲν παραδέχονται ὅτι αὗται εἶναι παραστάσεις ομάδος τινός. Αἱ συλλογικαὶ παραστάσεις εἶναι παραστάσεις τοῦ ἐν ὀρισμένην ομάδι διαβιοῦντος ἀτόμου. Τὸ «substrat» (ἡ βᾶσις) τῶν παραστάσεων αὐτῶν εἶναι αἱ ἀτομικαὶ συνειδήσεις, ἡ δὲ συλλογικὴ συνείδησις δὲν ἀποτελεῖ εἰ μὴ μεταφοράν.

Ὁ Durkheim ὅμως βαίνων περαιτέρω ἐγκαταλείπει τὴν ψυχολογίαν, ἵνα εἰσέλθῃ εἰς τὴν σφαιρὰν τῆς κοινωνιολογίας. Ὑποστηρίζει οὗτος ὅτι αἱ παραστάσεις αὗται εἶναι τι ἐντελῶς νέον.⁸ Ἐκ τῆς ἀλληλαντιδράσεως τῶν ἀτομικῶν συνειδήσεων καὶ βουλήσεων ἐξάγεται, ὡς μέσος ὄρος, νέον τι καὶ ἀνεξάρτητον τῶν ἀτομικῶν, ὃπερ ἀποτελεῖ ἰδίαν τινὰ πραγματικότητα, ὅλως διακεκριμένην καὶ ὑπαγομένην εἰς ἰδίους νόμους.⁹ Τὸ πρόβλημα τοῦτο δὲν εἶναι νέον

⁶ Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 168.

⁷ Βλ. E. Durkheim, *Représentations Individuelles et Représentations collectives*, ἐν *Rev. de Métaphysique et de Morale*, 1898, σελ. 273 κ. ἐπ.

⁸ Ἐνθ' ἄνωτ.

⁹ Βλ. E. Durkheim, ἐνθ' ἄνωτ. καὶ *Les règles de la méthode*

καὶ ἀνέκαθεν ἀπησχόλησε τὴν ἀνθρωπίνην σκέψιν. Ὡς γνωστόν, τοῦτο διήρесе τοὺς σχολαστικούς εἰς ὁπαδοὺς τῆς ὀνοματοκρατίας (nominalismus) ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς πραγματοκρατίας (realismus) ἀφ' ἑτέρου. Κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους διὰ τὴν διατύπωσιν τοῦ αὐτοῦ προβλήματος ἐχρησιμοποιήθησαν ἄλλαι καὶ ποικίλαι ὀνομασίαι. Οὕτως ἔχομεν τὴν ἀντίθεσιν τοῦ κοινωνικοῦ ἀτομισμού (atomismus) πρὸς τὴν ὀλοκρατίαν (universalismus), τοῦ ἀτομικισμού (individualismus) πρὸς τὸν σοσιαλισμόν, τῆς ὑποκειμενικῆς θεωρίας (subjectivismus) πρὸς τὴν ἀντικειμενικὴν θεωρίαν (objectivismus) κ.θ.κ.

Ὁ Maurice Hauriou¹⁰ ἐπεχείρησε νὰ δώσῃ λύσιν τοῦ ὡς ἄνω προβλήματος, εἰδικώτερον δὲ τῆς ἀντινομίας μεταξὺ τῆς ὑποκειμενικῆς καὶ ἀντικειμενικῆς θεωρίας τοῦ Δικαίου καὶ τοῦ Κράτους,¹¹ διὰ τῆς περὶ θεσμοῦ (institution) θεωρίας αὐτοῦ. Ἡ ἐν ὀλίγοις ἀνάλυσις τῆς θεωρίας ταύτης θὰ ἦτο δυσχερεσιτάτη, τοσοῦτω μᾶλλον, καθ' ὅσον ὁ Hauriou τυγχάνει κατὰ γενικὴν ἀναγνώρισιν ἐκ τῶν μᾶλλον σκοτεινῶν συγγραφέων.¹² Τούτου ἔνεκα θὰ περιορι-

sociologique, 11η ἔκδ. 1950, ch. I, σελ. 3 κ. ἐπ. Ch. Blondel, Introduction à la psychologie collective, Paris, 1934, σελ. 36 κ. ἐπ. M. Ginsberg, The Psychology of Society, 7η ἔκδ. London, 1949, σελ. 46 κ. ἐπ. I. Novicow, Conscience et volonté sociales, 1897 καὶ M. Halbwachs, ἐν Commentaire ἐν ἔκδ. τοῦ Contrat social, Paris (Aubier) 1943, σελ. 94 κ. ἐπ.

¹⁰ Ἐκ τῶν πολλῶν ἔργων τοῦ M. Hauriou ἀναφέρομεν ἐνταῦθα La science sociale traditionnelle, Paris 1896· εἰδικώτερον δὲ περὶ τῆς θεωρίας τοῦ θεσμοῦ La théorie de l'institution et de la fondation ἐν Cahiers de la nouvelle journée, no. 4, 1925, σελ. 2—45 καὶ Principes de droit public, 2α ἔκδ. Paris 1916.

¹¹ Βλ. La théorie κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 3.

¹² Ἐκ τῶν πολυαρίθμων συγγραφέων, οἵτινες ἠσχολήθησαν περὶ τῆς θεωρίας ταύτης τοῦ Hauriou καὶ γενικώτερον περὶ τῆς Institution βλ. G. Renard, Théorie de l'institution, Paris 1930, τοῦ αὐτοῦ, La philosophie de l'institution, Paris 1939, Delos, La théorie de l'institution, ἐν Archives de philosophie du droit, 1931, G. Davy, Le

σθῶμεν εἰς νύξεις τινὰς τῶν σημείων ἐκείνων ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Hauriou, ἅτινα, ὡς νομίζομεν, ἐμφαίνουν τὴν μετὰ τοῦ Rousseau συγγένειαν αὐτοῦ.

Τὸ περίεργον εἶναι, ὅτι ὁ Hauriou κατηγορεῖ τὸν Rousseau ὡς ἀνάγοντα δῆθεν τὴν «γενικὴν βούλησιν» εἰς τὴν ὑποκειμενικὴν βούλησιν τοῦ Κράτους.¹³ καταλογίζει δὲ εἰς αὐτὸν τὴν εὐθύνην διὰ τὴν δημιουργίαν τῆς παραδεδομένης θεωρίας περὶ τῆς νομικῆς προσωπικότητος τοῦ Κράτους.¹⁴

Κατακρίνει ὁ Hauriou ἐπίσης τὸν Durkheim,¹⁵ ὑποστηρίζοντα, ὅτι ἡ κοινωνία εἶναι πραγματικότης, ἔχουσα ἀντικειμενικὴν ὑπόστασιν χωριστὴν τοῦ ὑποκειμένου, δηλαδὴ τοῦ ἀτόμου. Ἡ κοινωνία, λέγει, καὶ ὅτε ἔτι ἔχει διαμορφωθῆ εἰς Κράτος, δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς ἔχουσα ἰδίαν τινὰ ὑπόστασιν (entité), κεκτημένην συλλογικὴν τινα συνείδησιν, διακεκριμένην τῶν ἀτομικῶν. Ἡ λεγομένη συλλογικὴ ἢ ὁμαδικὴ συνείδησις ἔχει τὴν ἕδραν αὐτῆς ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ ἐγώ.¹⁶ ὁ δὲ ἄνθρωπος πρέπει νὰ λαμβάνηται οὐχὶ ὡς ἀπομεμονωμένον τι ἄτομον, ἀλλ' ὡς ἐν κοινωνικῇ ὁμάδι διαβιῶν, ἔνθα ἔχει τελικόν τινα σκοπὸν (finalité), ὅστις συνδέεται πρὸς τὸ ἀν-

droit, 1' idéalisme et l' expérience, Paris, 1922. G. Gurvitch, L' idée du droit social, Paris, 1932 καὶ L' expérience juridique et la philosophie pluraliste du droit, Paris, 1935, A. Desquevrat, L' institution, le droit objectif et la technique positive, Paris, 1935. Μιχ. Δ. Στασινοπούλου, Ἡ πολιτεία καὶ τὸ Δίκαιον κατὰ τὴν περὶ θεσμοῦ θεωρίαν τοῦ Hauriou. Ἰδίαν θεωρίαν περὶ θεσμοῦ, ἣτις βεβαίως ἔχει συγγένειαν πρὸς τὴν τοῦ Hauriou, ἀναπτύσσει ὁ Santi Romano, L' ordinamento giuridico, 2α ἔκδ. 1946. Συγγένειαν μετὰ τῆς «institution» ἔχει καὶ θεωρία τῆς «Integration» τοῦ R. Smend, ἣν οὗτος ἐξέθεσεν ἐν Die politische Gewalt im Verfassungsstaat und das Problem der Staatsform, 1923 καὶ ἐν Verfassung und Verfassungsrecht, 1928.

¹³ Hauriou, La théorie κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 4, Principes de Droit publique, σελ. 267, La science soc. κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 29.

¹⁴ Βλ. La théorie κλπ., σελ. 4, La science κλπ., σελ. 29.

¹⁵ Βλ. La science sociale κλπ., σελ. 18 σημ. 1.

¹⁶ Βλ. La science κλπ., σελ. 17 κ. ἐπ., 21 κ. ἐπ.

θρώπινον πεπωμένον (*destinée*).¹⁷ Ἐν τῇ κοινωνικῇ ζωῇ ὑπάρχει τό τε ὑποκείμενον καὶ τὸ ἀντικείμενον· ἡ δὲ κοινωνία πρέπει νὰ νοηθῇ ὡς τρόπος τις ὑπάρξεως, καθ' ὃν τὸ ἄτομον καὶ ἡ δμᾶς εἶναι δυνατὸν νὰ συμβιβασθῶσι.¹⁸

Τοῦτο ἀκριβῶς προσπαθεῖ ὁ Hauvriou νὰ ἐπιτύχῃ διὰ τῆς περὶ θεσμοῦ θεωρίας αὐτοῦ, ὀρίζει δὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ θεσμοῦ ὡς ἀκολουθῶς.¹⁹ «Θεσμός εἶναι ἰδέα τις ἔργου ἢ ἐπιχειρήσεως, ἣτις πραγματοποιεῖται καὶ διαρκεῖ νομικῶς ἐν τινι κοινωνικῷ περιβάλλοντι· διὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆς ἰδέας ταύτης, ὀργανοῦται ἐξουσία τις, ἣτις προμηθεύει αὐτῷ ὄργανα· ἐξ ἄλλου μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς ἐνδιαφερομένης διὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆς ἰδέας ταύτης κοινωνικῆς ομάδος παράγονται ἐκδηλώσεις κοινωνίας, διευθυνόμεναι ὑπὸ τῶν ὀργάνων τῆς ἐξουσίας καὶ ρυθμιζόμεναι ὑπὸ τινος διαδικασίας».

Ἐκ τοῦ ὀρισμοῦ τούτου δύο κυρίως στοιχεῖα ἔχουσιν ἐνταῦθα ἄμεσον ἐνδιαφέρον, ἡ «ἰδέα τοῦ ἔργου» καὶ αἱ «ἐκδηλώσεις κοινωνίας.» Ἡ ἰδέα τοῦ ἔργου δὲν πρέπει νὰ συγγένηται πρὸς τὸν σκοπόν. Πράγματι ὁ Hauvriou θέτει εὐρυτάτην τινὰ ἰδέαν, τὴν κοινωνικὴν ἰδέαν (*idée sociale*), ἣτις περιλαμβάνει τὴν ἰδέαν τοῦ κοινωνικοῦ ἔργου (*oeuvre sociale*), τὴν ἰδέαν τῆς ἐπιχειρήσεως, τὴν ἰδέαν τοῦ Κράτους καὶ τὴν ἰδέαν τῆς Πατρίδος.²⁰

Ἡ κοινωνία (*communio*) λαμβάνεται ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς πνευματικῆς κοινωνίας ἢ ἐπικοινωνίας ἢ μεθέξεως, οὐχὶ δὲ ὑπὸ τὴν συνήθη αὐτῆς ἔννοιαν, τῆς κοινωνίας (*societas*).

Αἱ ἐκδηλώσεις τῆς κοινωνίας δὲν νοοῦνται ὡς ἐκδηλώσεις συλλογικῆς ἢ ὀμαδικῆς τινος συνειδήσεως, διότι, ὡς λέγει ὁ συγγραφεύς, εἶναι πάντοτε «αἱ ἀτομικαὶ συνειδήσεις, αἵτινες τίθενται εἰς κίνησιν, ἐρχόμεναι εἰς ἐπαφὴν μετὰ κοινῆς τινος ἰδέας, καὶ αἵτινες δυνάμει διαψυχολογικοῦ τινος φαινομένου (*phénomène d'inter-*

¹⁷ Βλ. *The théorie* κλπ., σελ. 23, *La science* κλπ., σελ. 18.

¹⁸ Βλ. *La science* κλπ., σελ. 4.

¹⁹ Βλ. *La théorie* κλπ., σελ. 23.

²⁰ Βλ. *Principes* κλπ., σελ. 23.

psychologie) ἔχουσι τὸ συναίσθημα κοινῆς τινος συγκινήσεως». ²¹
Ἡ ἰδέα αὕτη, ἣτις κατέχει ἑμμόνως καὶ ταράσσει τὸν ἀτομικὸν ἔγ-
κέφαλον, τείνει νὰ πραγματοποιηθῆ, ὡς «ἐνσυνείδητόν τι ὑποκείμε-
νον, ἐν τῇ κοινῇ βουλήσει (volonté commune) ²² τῶν μελῶν τῆς ομά-
δος»· ἡ κοινὴ δ' αὕτη βούλησις νοεῖται ὡς ἡ βούλησις, ἣτις τυγχά-
νει κοινῇ εἰς πάντα τὰ μέλη τῆς ομάδος καὶ εὐρίσκεται ἐν ὑποκει-
μενικῇ καταστάσει ἐν τῇ ομάδι, τουτέστιν ἐν τῷ συνόλω τῶν μελῶν
αὐτῆς, ἢ, ὡς θὰ ἔλεγεν ὁ Rousseau, εἶναι ἡ «βούλησις πάντων».
Ἡ κοινωνικὴ ἰδέα, ἣτις εἶναι κοινὴ εἰς πάντα τὰ μέλη τῆς
ομάδος, τῶν τε κυβερνόντων καὶ τῶν κυβερνωμένων, ²³ ἔχει ἀντικει-
μενικὴν τινα ὑπαρξιν.

Σημειωτέον ὅτι ἐνίοτε ὁ Hauriou ποιεῖται χρῆσιν τῆς ἐκφρά-
σεως «συλλογικὴ βούλησις τοῦ ἀτόμου» (volonté collective de l'
individu), ὅπερ ὑπενθυμίζει τὴν ἀνάλογον ἔκφρασιν τοῦ Rousseau,
«γενικὴ βούλησις τοῦ ἀτόμου» (volonté générale de l'individu). ²⁴

Σημειωτέον ἐπίσης ὅτι ὁ Hauriou δὲν ἀποκρούει τὴν ἀντίλη-
ψιν τοῦ πολιτικοῦ σώματος· τοῦτο ὅμως, λέγει, εἶναι «ἐν σῶμα πολὺ
πνευματικὸν» (très spiritualisé) ²⁵, ἐφ' ὅσον αἱ ἐκδηλώσεις τῆς κοι-
νωνίας εἶναι ψυχικαὶ (psychiques).

II. Ὁ Rousseau καὶ ὁ Kant. Ἡ ἐπὶ τοῦ Kant ἐπί-
δρασις τοῦ Rousseau εἶναι ἀναμφισβήτητος· ἀναγνωρίζεται ὑπὸ
πάντων ²⁶ καὶ ὁμολογεῖται ὑπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ Kant, φαίνεται

²¹ Βλ. La théorie κλπ., σελ. 20.

²² Βλ. Principes κλπ., σελ. 268.

²³ Βλ. La théorie κλπ., σελ. 10, La science sociale κλπ., σελ. 18.

²⁴ Βλ. La théorie κλπ., σελ. 18.

²⁵ Βλ. La science κλπ., σελ. 37.

²⁶ Περὶ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ Rousseau ἐπὶ τοῦ Kant, βλ. εἰδικώτερον
G. Gurwitsch, Kant und Fichte als Rousseau-Interpreten, ἐν
Kant-Studien, Band XXVII, Heft 1-2 σελ. 139 κ. ἐπ. V. Deblès,
Essai sur la formation de la philosophie pratique de Kant, Paris,
1903, K. Vorländer, Kant und Rousseau. ἐν Neue Zeit, 1919, K.
Reich, Rousseau und Kant, Tübingen, 1936.

δ' αὐτῆ πλέον αἰσθητῆ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἠθικὴν καὶ εἰδικώτερον εἰς τὴν θεωρίαν τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως.

Τὸ ἠθικὸν πρόβλημα ἀπετέλεσεν ἀνέκαθεν τὸ ἐπίκεντρον τῆς ὅλης φιλοσοφικῆς σκέψεως τοῦ Kant, ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε νὰ λεχθῆ ὑπὸ τινῶν, ὅτι ἡ ὅλη θεωρία αὐτοῦ τῆς γνώσεως δὲν κατεσκευάσθη, εἰ μὴ ὡς μέσον διὰ τὴν λύσιν τῶν ἀπασχολούντων τὸν Kant ἠθικῶν καὶ θρησκευτικῶν προβλημάτων.

Ὡς ἦτο φυσικόν, τὸ ἠθικὸν πρόβλημα ἀπησχόλησε πολὺ τὸν Kant ἰδίᾳ κατὰ τὴν περίοδον, καθ' ἣν ἡ σκέψις αὐτοῦ ὠρίμαζε διὰ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ συστήματος τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας,²⁷ τουτέστι διὰ τὰ προβλήματα τοῦ ἀγαθοῦ, τοῦ καθήκοντος, τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἀρετῆς, διὰ τὸ πόθεν αἱ ἰδέαι αὗται πηγάζουσι καὶ τίνι τρόπῳ θὰ ἠδύναντο αὗται νὰ ἀναχθῶσιν εἰς ἀρχάς τινας σαφεῖς καὶ ἀπλᾶς.

Κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους ἤκμαζεν ἡ λεγομένη σχολὴ τῆς Σκωτίας,²⁸ ἧς κυριώτατοι ἐκπρόσωποι ἦσαν ὁ David Hume,²⁹ ὁ Shaftesbury,³⁰ ὁ Ferguson,³¹ ὁ Hutcheson³² καὶ ὁ Adam Smith.³³ Οὗτοι διεκήρυσσον ὅτι τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ κακὸν δὲν δύνανται νὰ

²⁷ Βλ. E. Kant, *Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen*, 1763 ἐν *Kants Werke* ἐκδ. Rosenkranz XIB. I. Abt. 1842.

²⁸ Βλ. V. Cousin, *Philosophie écossaise*.

²⁹ Βλ. Ὁ Kant λέγει ὅτι ἡ ἀνάγνωσις τῶν ἔργων τοῦ Hume καὶ δὴ καὶ ἡ περίφημος πραγματεία αὐτοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον *An Inquiry concerning Human Understanding*, ἀφύπνισεν αὐτὸν ἐκ τοῦ «δογματικοῦ ὕπνου.» Ἐκ τῶν ἄλλων πραγματειῶν τοῦ Hume βλ. *An Inquiry concerning the principles of morals*, London 1751. καὶ τὰς διαφόρους *Essays, Moral, Political*, 1841.

³⁰ Βλ. Shaftesbury, *Inquiry concerning Virtue*.

³¹ Βλ. Ferguson, *Institution of moral philosophy*, London, 1769, *Principles of the science moral und political*, London 1792.

³² Βλ. Hutcheson, *Inquiry into the original of our ideas of beauty and virtu*, London, 1725, *A system of moral philosophy*, Glasgow, 1755.

³³ Βλ. A. Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, 1759.

νοηθῶσιν ἀνεξαρτήτως ὑποκειμένου, ὅπερ εἶναι συναισθανόμενον ὄν, καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἢ ἠθικὴ συνείδησις συνδέεται πρὸς τὸ ἠθικὸν συναίσθημα καὶ ἔχει ὡς βάσιν τὰς ἀπαιτήσεις τῆς καρδίας μᾶλλον ἢ τοῦ νοῦ.

Ἄν καὶ αἱ ἀντιλήψεις αὗται προϋξένησαν βαθυτάτην ἐντύπωσιν εἰς τὸν Kant, δὲν ἔπεισαν αὐτόν, διότι δὲν συνεβιβάζοντο πρὸς τὸ πνεῦμα, ὅπερ ἀπειτέλεσε βραδύτερον τὴν κριτικὴν φιλοσοφίαν. Ἡ καρδιά, λέγει, εἶναι ἄστατος, εὐμετάβλητος καὶ δὲν δύναται νὰ προσφέρῃ βάσιν σταθερὰν πρὸς ἐδραίωσιν ἀρχῶν δυναμένων ν' ἀναχθῶσιν εἰς καθολικοὺς νόμους, ἔχοντας γενικὴν ἰσχὺν διὰ πάντας. Ὁ Kant εἶχεν ἤδη ἔκτοτε πεισθῆ, ὅτι ἡ ἀληθὴς ἀρετὴ δὲν δύναται νὰ θεμελιωθῆ εἰ μὴ ἐπὶ ἀρχῶν τινῶν, αἵτινες εἶναι ἐπὶ τοσοῦτον ὑψηλότεραι καὶ εὐγενέστεραι, ἐφ' ὅσον γίνονται γενικώτεραι. Αὗται ὁμως δὲν ἦσαν καθαρῶς θεωρητικά, ἀλλὰ συνδέονται μετὰ τινος καλλιλογικοῦ συναισθήματος καὶ μετὰ τῆς ἀξιότητος (dignitas) τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου, συναισθήματος ὁμως, ὅπερ εἶναι ἀνεξάρτητον τῶν ἐγωϊστικῶν τάσεων καὶ ροπῶν τῶν ἀτόμων. Ὁ Kant ἐπρέσβευεν ἤδη, ὅτι ἡ ἠθικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου συνάπτεται πρὸς ἰδιαιτέραν τινὰ τάξιν πραγμάτων, ἀνεξάρτητον τῆς γνώσεως καὶ τῆς πνευματικῆς μορφώσεως, καὶ ὅτι κατ' ἀκολουθίαν, ἐὰν αἱ ἔννοιαι χρησιμεύσωσι, ἵνα κατανοήσωμεν τὸ βασίλειον τῆς φύσεως καὶ τὴν ἀλληλουχίαν τῶν φαινομένων, οὐδόλως χρησιμεύουσιν αὗται, ἵνα διαφωτίσωσιν ἐκεῖνο, ὅπερ βραδύτερον ὠνόμασεν οὗτος «βασίλειον τῆς ἐλευθερίας». Ἴνα συλλάβῃ ὁ ἀνθρώπος τὸ βασίλειον τῆς ἐλευθερίας, πρέπει νὰ στρέψῃ τὸ βλέμμα αὐτοῦ οὐχὶ πρὸς τὸν ἔξωτερικόν, ἀλλὰ πρὸς τὸν ἐσωτερικόν αὐτοῦ κόσμον⁸⁴. ἐπὶ πλέον δ' εἶναι ἀναγκαῖον ὅπως ἀποψιλωθῆ ἀπὸ παντὸς στοιχείου, ὅπερ ἡ τύχη προσέθεσεν εἰς αὐτόν, ἵνα δυνηθῆ νὰ συλλάβῃ ἑαυτὸν ἐν τῇ ἀρχηγόνῳ αὐτοῦ ἀπλότητι. Ἐν τοῖς ἀνωτέρω αἰσθάνεται τις ἀπηχήσεις τῶν σκέψεων τοῦ Rousseau.

⁸⁴ Βλ. E. Kant, Beobachtungen, ἐνθ' ἄνωτ.